

УДК 007 : 304 : 659.3 : 303.71

ГЕНДЕРНА НЕРІВНІСТЬ ЯК ОЗНАКА РЕДАКТОРСЬКОГО СКЛАДУ СПЕЦІАЛІЗОВАНИХ МЕДИЧНИХ ВИДАНЬ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

САДІВНИЧИЙ Володимир,

д-р наук із соц. комунік., доц.,

Сумський державний університет, вул. Римського-Корсакова, 2, Суми, 40007, Україна, e-mail: vol_sad@ukr.net.

Досліджується гендерна складова контингенту редакторів і видавців спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, що в середині XIX – на початку XX ст. виходили друком у 9 губерніях Наддніпрянської України. У цей час загалом виходило друком 186 періодичних і продовжуваних видань із питань гуманної та ветеринарної медицини. У ролі їх видавців, засновників та редакторів виступило більше 190 осіб. Із-поміж тих, хто вирішував редакторські та організаційно-видавничі питання, було лише 4 жінки. У результаті проведеного дослідження відзначається, що така гендерна нерівність викликана перш за все неоднозначним ставленням соціуму до медичної жіночої освіти – підготовка жінок-лікарів у Наддніпрянській Україні розпочалася лише на початку XX ст.

Ключові слова: спеціалізоване видання, медицина, журналістика, редакторка, авторка.

Вступ. *Актуальність теми* зумовлена спрямованістю на вивчення спеціалізованої медичної преси та розкриття місця і ролі жінок у її виданні, вивченням теоретичних і практичних аспектів функціонування цих медіа в системі соціальної комунікації.

Мета роботи полягає у вивченні гендерної складової контингенту редакторів і видавців спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань, що в середині XIX – на початку XX ст. виходили друком у 9 губерніях Наддніпрянської України, а також специфіки функціонування й тематики.

Об'єкт дослідження – система спеціалізованої медичної преси, яка виникла і розвивалася на території підросійської України. *Предмет дослідження* – умови та процеси зародження і розвитку цих періодичних видань, тематичний зміст, проблематика публікацій, особливості функціонування видань у процесі розвитку суспільства.

Хронологічні межі дослідження: від 1860 року (дати виходу першої спеціалізованої медичної газети в Києві) до 1920, коли на всій території Наддніпрянської України була змінена система виходу періодичних і продовжуваних видань.

Наукова новизна полягає, в тому, що вперше проаналізовано вітчизняні спеціалізовану медичні періодичні та продовжувані видання з гендерних позицій її редакторського складу з виходом на тематичні та змістові особливості.

Говорячи про історіографію питання, перш за все потрібно наголосити на тому, що ця проблема в історії вітчизняної соціальної комунікації не вивчалася. У той же час активно в Україні досліджуються особливості розвитку гендерної складової медіа, сексизм у ЗМІ, питання гендерномаркованої преси, специфіка текстів тощо (Л. Волинець, А. Волобуєва, О. Кісь, М. Маєрчик, Н. Остапенко, В. Передерій, О. Пода, Н. Сидоренко, В. Слінчук, О. Сушкова, М. Сухомлин, Л. Таран, С. Штурхецький та ін.). Також зверталися до наукових праць із історії журналістики, що розкривають становлення і розвитку спеціалізованої медичної преси в Наддніпрянській Україні.

© Садівничий В., 2016

Методи дослідження. За основу під час проведення розвідки взято описові методи досліджень, які дозволяють проникнути в причини того чи іншого явища, з'ясувати головні етапи його розвитку, вплив конкретної ситуації на характер подій і явищ; зіставити локальні явища із загальноісторичними процесами. Застосовувався також загальнонауковий метод добору й системати–зації матеріалу, який у роботі реалізований через прийоми та про–цедури реєстру спеціалізованих медичних періодичних і продовжуваних видань із зазначенням дати виходу, джерел публі–кації.

Важливе місце займає якісний аналіз текстів.

За допомогою біографічного методу проаналізували життєвий шлях засновників, видавців і редакторів спеціалізованої преси. Біографічний метод також дозволив уникнути механічного описування життя конкретного діяча, склавши більш-менш повну картину його життєвого шляху.

У процесі роботи використовувалася феміністична критика.

Результати й обговорення. Питання участі жінок у редагуванні, виданні та виступі в ролі авторів на сторінках спеціалізованої медичної преси лежить у широкій площі участі жінок у медицині.

Загалом друга половина XIX ст. в Російській імперії характеризується зростанням соціальної активності жінок, їхнім прагненням до отримання освіти. Медичної зокрема. А прагнули вони її неабияк і, не маючи належних можливостей у рідній країні, їхали до провідних навчальних закладів світу. Згідно з підрахунками І. Гузевич, напередодні Першої світової війни жінки з Російської імперії складали до 70 % від загального числа студенток Сорбонни; при цьому 99 % і 98 % – на факультетах права і медичному відповідно [5]. Більше 40 жінок [2, с. 198] упродовж 1888–1905 рр. навчалися на курсах, організованих лабораторією І. Мечникова при Інституті Пастера у Франції.

Здобуття медичної освіти жінками у Наддніпрянській Україні сприймалося соціумом у різні роки по-різному. Так, найбільш непримиренно проти допуску жінок у медицину виступав проф. Київського університету О. Вальтер. На сторінках «Современной медицины» упродовж 1860-х рр. писав різноманітні матеріали, в яких, наприклад, посилався на анатомічні особливості головного мозку – різницю його ваги у жінок і чоловіків, більшу кількість звивин у чоловіків тощо. Із позицій фізіологічних, на його думку, організм жінки має свої специфічні функції, що перешкоджають саме лікарській діяльності. Посилявся і на «мудру природу», яка категорично визначила жінкам роль плодити і розмножувати потомство, а не вивчати медицину. Не обійшовся й без моралі, цінності якої помруть відразу, як тільки перед цнотливими дівицями розкриється завіса таємничих знань.

Однак, попри перешкоди й труднощі, жінки штудіювали медико-біологічні науки. Цьому сприяли й зміни, що відбувались у країні.

Становлення ж вищої медичної жіночої освіти у Наддніпрянській Україні розпочинається із 1907 р., коли при Вищих жіночих курсах у Києві створено медичне відділення. В Одесі Вищі медичні жіночі курси почали діяти з 1910 р. [3, с. 43–47]. І вже на зовсім інший рівень підготовка жінок-лікарів вийшла з відкриттям Жіночих медичних інститутів. У Харкові такий заклад створено в 1911 р., у Києві – в 1916 р.

У XX ст. уже абсолютно іншою була й тональність преси щодо участі жінок у медичній практиці. Зокрема «Харьковский медицинский журнал» широко висвітлював створення і подальшу діяльність Жіночого медичного інституту при Харківському медичному товаристві. Із часопису дізнаємося, що Товариство на своєму засіданні 8 травня 1910 р. обрало організаційну комісію, яка розпочала роботу над Статутом і запропонувала назву нової вищої школи – Жіночий медичний інститут («ХМЖ». – 1910. – Т. 9. – № 5). Із часом створено організаційний комітет, до якого ввійшли члени правління Товариства, громадські діячки, ректор університету Д. Багалій, голова губернської земської управи, міський голова, редактори газет «Утро»

та «Южный край», інші представники. Бюро комітету очолив професор медичного факультету В. Данилевський. Мета інституту – надати особам жіночої статі вищу спеціалізовану освіту в обсязі університетського курсу. Згідно зі Статутом навчання тривало п'ять років за програмою медичних факультетів університетів; вивчалися анатомія людини, гістологія, ембріологія, медична хімія, бактеріологія, фізіологія, фармація, факультетська терапевтична клініка, госпітальна хірургічна клініка та інші дисципліни. 1 листопада 1910 р. у Жіночому медичному інституті Харківського медичного товариства розпочалися заняття. Урочисте ж відкриття навчального закладу відбулося 30 січня 1911 р. у залі Оперного театру.

Детальніше питання становлення і розвитку медичної жіночої освіти у Наддніпрянській Україні та висвітлення цих питань на сторінках спеціалізованих медичних видань розкриває монографія «Відродження розпочинається із гласності...» [4].

Розвиток жіночої медичної освіти та соціально-політичні зміни, що відбувалися в Російській імперії спершу в другій половині XIX ст., а потім із 1905 р., спонукали появі жінок у когорті тих, хто вирішував редакторські та організаційно-видавничі питання по випуску спеціалізованих медичних періодичних та продовжуваних видань. Це Катерина Дмитрівна Кондратковська, Ольга Петрівна Прохасько, Ольга Давидівна Усова, Анна Василівна Шаховська.

Ольга Усова – видавець газети «Крымские курорты» (Сімферополь, 1913–1914), редактором якої був її чоловік Сергій Усов. Головною типологічною ознакою видання було те, що воно виходило в курортний сезон (із травня до вересня) сім разів на тиждень. Загалом в означений період у Наддніпрянській Україні нами зафіксовано 11 спеціалізованих курортних періодичних видань, тематичну основу яких складало питання медицини. Із них 4 журнали та 7 газет.

Княгиня Анна Шаховська – меценат Житомирського відділення Всеросійської ліги для боротьби з туберкульозом. У 1914 р. виступила видавцем і редактором журналу «Белый цветок» (Житомир, 1914).

Щорік у квітні–травні Лігою боротьби з туберкульозом проводилися «Дні білої ромашки», головним завданням яких був збір коштів на боротьбу з розповсюдженою соціальною недугою. Серед заходів передбачалось і видання газет, назви яких походили від назви символу Ліги – білої ромашки.

Редагований Анною Шаховською журнал мав традиційну емблему – білу ромашку та девізи «Цінуйте життя! Любіть життя!», «Участь у боротьбі з туберкульозом справа кожного!». Відкривалося видання програмною статтею лікаря П. Тарана «Житомир, 15 травня 1914 року». Розповідалося про день «Білої ромашки» в різних містах країни, звітувалося про використання коштів, зібраних Житомирським відділенням ліги – на них відкрито амбулаторію й планувалося будівництво санаторію. Подавалася інформація лікаря В. Гінца про діяльність Житомирського відділення Ліги у боротьбі з бугорчаткою, про підступність і жахливі наслідки цієї хвороби, пропагувалися профілактичні засоби.

Більшість матеріалів мали медичне спрямування. Окрім названих це публікації лікарів І. Альтшуллера «Амбулаторіяпопечительство, як основна форма протитуберкульозної діяльності», В. Маркузона «Охорона здоров'я дітей – надійний спосіб боротьби з туберкульозом», В. Демича «Туберкульоз і російська медицина».

В основу літературних творів – вірші, есеї, легенди, новели – також покладений символ білої ромашки (автори Бутовський, К. Роше, В. Воцинін, К. Клебановський). Невипадково Д. Айзман у своєму есе зазначив: «День білої квітки діє як прекрасні, високі та з великою силою написані художні твори. І всякий, хто працював для цього дня ... уподібнюється людині, яка потрудилася для створення художнього творіння великої цінності».

Обсяг журналу – 20 сторінок та 4 сторінки обкладинки. На десяти сторінках розміщувалися реклама та оголошення: «Роздрібне модне відділення М. Х. Вайсман:

найбільший роздрібний магазин у Житомирі. Взуттєвий відділ, модний відділ і конфіскаційний»; «Волинська губернська земська каса приймає вклади від різних осіб і закладів. На півроку – 5 %; ... на 5 років – 6,5 %»; «Об'єднаний банк. Житомирське відділення. Проводить усі дозволені банківським закладам операції»; «Земський книжковий склад пропонує до майбутнього навчального сезону книги, наочні посібники, письмові та креслярські принадлежності» та ін. Реалізовувалося видання за 5 копійок. Прибуток від поширення надходив на користь Житомирського відділу Всеросійської ліги боротьби з туберкульозом.

Видавцем і редактором журналу «Vegetarianское обозрение» (Київ, 1910–1915) після переведення редакції з Кишинєва до Києва в 1910 р. стала Катерина Кондратковська – одна із засновниць Київського вегетаріанського товариства. Біографічні відомості про неї практично відсутні, і певні факти можемо почерпнути лише зі сторінок журналу, де про неї розповідається як про активну й діяльну членкиню товариства в Києві. Зокрема у матеріалі М. Пудавова «Vegetarianська їдальня Ради Київського Вегетаріанського Товариства» («ВО». – 1909. № 2. – С. 24–26; № 3. – С. 33–35) вказується, що разом із Гриневич, Нелюбиним, Спарро та Струве К. Кондратковська виступила ініціатором створення вегетаріанської їдальні в Києві й саме до неї могли звертатись усі бажаючі записатися на харчування. І саме вона зайняла місце господині їдальні з 24 серпня 1908 р.

Народилась у Лубенському повіті Полтавської губернії. Журнал редагувала та видавала спільно з Й. Перпером. У цей час установилася періодичність виходу – 10 разів на рік, склалася структура. Основна мета – «розповсюджувати в суспільстві гуманітарні ідеї та надавати допомогу порадами й роз'ясненнями усім, хто бажає приєднатися до вегетаріанського руху». Програма журналу визначалася так: оригінальні та перекладні статті з питань вегетаріанства; популярнонаукові повідомлення про вегетаріанський режим; хроніка вегетаріанського руху в Росії та за кордоном; переклади, реферати та витримки з інтернаціональної вегетаріанської літератури; внутрішні й закордонні кореспонденції; повідомлення про вегетаріанські трудові колонії та санаторії природного методу лікування; художня література: оповідання, вірші, новели, фейлетони та вірші в прозі; біографії та некрологи з портретами видатних вегетаріанських діячів; статті з історії інтернаціонального вегетаріанського руху; статті, повідомлення та нотатки по вегетаріанському кулінарному мистецтву з меню та способами приготування страв; бібліографія і критика; суміш; питання та відповіді щодо вегетаріанства; редакційні повідомлення; оголошення.

Упродовж кількох років на сторінках «Vegetarianського обозрения» редакція вела рубрику «Пам'яті Л. М. Толстого», умістивши низку публікацій про письменника, спогади про нього, а також листи Л. Толстого до Й. Перпера.

Журнал відіграв значну роль у формуванні тематико-змістового пласта з питань культури, просвітництва, політики, суспільствознавства тощо.

Ще одна знакова тема – виступи проти полювання. Зокрема в журналі упродовж 1909–1910 рр. опубліковані твори М. Арцибашева «Кров», Д. Григоровича «Гірка доля», Д. Маміна-Сибіряка «Оленя» та І. Тургенєва «Перепілка». У 1913 р. проти полювання у своїй статті «Чи потрібно щадити всяке життя» виступив відомий кліматолог, член-кореспондент Російської академії наук А. Воейков.

Для вирішення завдань впливу на реципієнта вказаний журнал використовували письменицьку публіцистику.

Таким же чином діяла й редакція «Vegetarianського вестника» (Київ, 1914–1917). Разом із Леонідом Корабльовим у 1917 р. його редагувала дворянка Ольга Прохасько (?–1936). На той час вона вже здобула відомість і авторитет у колах київських журналістів, адже з 1910 р. видавала газету «Огни: Киевская копейка», а після її закриття – щотижневий журнал «Огни» (1911–1914). На сторінках цього часопису виступали В. Винниченко, К. Паустовський, І. Бабель та ін. Сама ж Ольга

Прохасько вправлялась у літературних оглядах. Входила до Київського релігійно-філософського товариства і з 1910 р. виконувала обов'язки секретаря, упорядкувала хрестоматію «Первые беседы о Христе: Для маленьких детей». Під час редагування «Вегетарианского вестника» їй, за визначенням П. Бранга, удалося «з'єднати християнський соціалізм із вегетаріанством» [1, с. 224].

Взявшись за видання часопису, у вітанні «До читачів» вона написала: «Важкі події, які переживає Росія, що відбилися на всьому житті, не могли не відбитися і на нашій невеликій справі. <...> Але от ідуть дні, ідуть, можна сказати, роки – люди звикають до всіх жахів, а світло ідеалу вегетаріанства потроху починає знову залучати змучених людей. Останнім часом недостача м'яса змусила пильніше звернути погляди всіх на те життя, яке не вимагає крові. Вегетаріанські ідальні зараз переповнені у всіх містах, вегетаріанські поварені книжки всі розкуплені».

Основна мета журналу – розробка вегетаріанського вчення, формулювання завдань вегетаріанського руху, об'єднання товариств та окремих однодумців шляхом детального повідомлення про все, що відбувається у вегетаріанському світі, допомоги порадами. Девіз журналу – любов до всього живого: «Видання об'єднує як усі вегетаріанські товариства і групи вегетаріанців, так і взагалі товариства і групи, які впроваджують у життя ідеали, споріднені з вегетаріанством» («ВВ». – 1917. – № 2). Цій меті підпорядковувався основний зміст: статті з вегетаріанства; художні твори (повісті, оповідання, поезії, вірші у прозі, психологічні етюди, мініатюри, щоденники та інші жанри літератури, що відображають любов до всього живого); статті з продовольчого питання (діяльність кооперативів, забезпечення продуктами харчування тощо); огляди діяльності вегетаріанських товариств, груп та окремих прихильників, огляд діяльності інших товариств, близьких за ідеями до вегетаріанства; довідковий відділ, бібліографія і критика, питання й відповіді; рецепти вегетаріанської кулінарії тощо. Серед постійних рубрик: «Швидкий здоровий дешевий обід» (рецепти, корисні продукти), «Фальсифікація продуктів домашнього вжитку», «Діти і тваринний світ», «Довідковий відділ» та ін.

На сторінках журналу захоплено віталась і Лютнева революція 1917 р.: «Розкрилися перед нами світлі врата променистої свободи, до яких давно йшов змучений народ». Усе, що довелося стерпіти «особисто кожному в нашій жандармській Росії, де з дитячих років синій мундир не давав дихати», не повинно бути приводом для помсти: їй немає місця. Емоційно сприйнялося скасування смертної кари – вегетаріанські товариства, писав Нафталь Бекерман, тепер очікують наступного кроку – «припинення всякого вбивства і скасування смертної кари щодо тварин». Також обговорювалися питання фальсифікації харчових продуктів, хвороби, викликани олійними фарбами, засуджувалася «контрреволюційна змова» генерала Корнілова тощо.

Своєю чергою Ольга Прохасько закликала вегетаріанців і вегетаріанські товариства взяти найгарячішу участь у будівництві нової держави – «Вегетаріанцям відкривається широке поле діяльності для роботи над улаштуванням у подальшому повного припинення війн».

У грудневому числі журналу за 1917 р. у статті «Справжній момент і вегетаріанство» вона так висловилася з приводу більшовицького перевороту: «Кожен свідомий вегетаріанець і вегетаріанські товариства повинні всі дати собі звіт, що являє собою справжній момент із вегетаріанської точки зору». У тексті вона вказувала, що не всі вегетаріанці – християни, вегетаріанство – поза релігією; але шлях істинного християнина не може оминати вегетаріанство. Згідно з християнським ученням, життя – дар Божий, і ніхто, крім Бога, над ним не владний. Ось чому ставлення християнина й вегетаріанця до нинішньої ситуації однакове. Іноді є, мовляв, і проблески надії: військовий суд у Києві, виправдавши офіцера і нижніх чинів, які не пішли в бій, тим самим визнав уже права людини на свободу відмовитися від обов'язку вбивати

людей. «Шкода, – підсумовувала автор, – що вегетаріанські товариства не достатньо приділяють уваги нинішнім подіям».

У публікації «Ще кілька слів» Ольга Прохасько висловила обурення з приводу того, що війська (а не більшовики, які засідали у цей час у палаці!) на Думській площі стріляючи утихомирювали людей, які звикли збиратись у групи для обговорення подій, і це після того, як напередодні Ради робітничих і солдатських депутатів визнали владу за Радами й оголосили, що підтримують петроградські Ради. «Але як вони це проведуть у життя, нікому не було відомо, і ось ми зібралися на засідання, у нас були важливі для життя нашого товариства питання, які потрібно було вирішити. Гарячі дебати і раптом, абсолютно несподівано, як би в самі наші вікна ... стрілянина! .. <...> Ось це був перший звук революції, увечері 28 жовтня в Києві».

Грудневий номер «Вегетарианского вестника» був останнім. Редакція оголосила, що Київське товариство зазнало великих збитків від видання часопису: «Тільки за тієї умови, якби у наших однодумців по всій Росії було б багато співчуття до пропаганди наших ідей, можна було б видавати будь-які періодичні видання».

Висновки та перспективи. У результаті детального аналізу складу редакторів та видавців спеціалізованих медичних видань Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. можемо констатувати, що в цій ролі виступало лише 4 жінки: Катерина Дмитрівна Кондратковська, Ольга Петрівна Прохасько, Ольга Давидівна Усова, Анна Василівна Шаховська. Така гендерна нерівність викликана перш за все неоднозначним ставленням соціуму до медичної жіночої освіти – підготовка жінок-лікарів у Наддніпрянській Україні розпочалася лише на початку XX ст. Подальші наукові дослідження, спрямовані на вивчення участі жінок у становленні й розвитку спеціалізованої медичної преси, накопичення раніше невідомого фактологічного матеріалу сприятимуть науковим узагальненням щодо особливостей функціонування інформаційного простору минулих років, дозволять спроектувати ці знання на подальший розвиток національної соціальної комунікації.

1. *Бранг П.* Россия неизвестная: История культуры вегетарианских образов жизни от начала до наших дней / Петер Бранг ; [пер. с нем. А. Бернольд и П. Бранга]. – Москва : Языки славянской культуры, 2006. – 568 с.

2. *Колотилова Н. Н.* Институт Пастера и первые российские женщины-микробиологи: научные судьбы / Н. Н. Колотилова // Институт истории естествознания и техники им. С. И. Вавилова. Годичная научная конференция (2013). – Т. 1 : Общие проблемы развития науки и техники. История физико-математических наук. – Москва : ЛЕНАНД, 2013. – С. 198–201.

3. *Крыштопа Б. П.* Высшее медицинское образование в Украинской ССР / Крыштопа Б. П. – К. : Здоров'я, 1985. – 320 с.

4. *Садівничий В. О.* «Відродження розпочинається із гласності...» (Медична преса Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.): моногр. / Садівничий В. О. – Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2015. – 360 с.

5. *Gouzevitch I.* Étudiants, savants et ingénieurs juifs originaires de l'Empire russe en France (1860–1940) / Irina Gouzevitch // Archives Juives. – 2002. – Vol. 35. – № 1. – P. 120–128.

UDC 007 : 304 : 659.3 : 303.71

Gender inequality as a sign of editorial staff of the specialized medical publications of the XIXth - early XXth centuries

Sadivnychy Volodymyr, D.Sc. (Social Communications),

Sumy State University, 2, Rymky-Korsakov St., Sumy, 40007, Ukraine, e-mail: vol_sad@ukr.net.

The gender component of the contingent of editors and publishers of specialized medical periodic and prolonged publications, which in the middle XIXth - early XXth century were printed in 9 provinces of the Dnieper Ukraine, is investigated in this article. At this time 186 issues in the whole of periodic and prolonged publications of humane and veterinary medicine were printed. In the role of publishers, editors and founders acted more than 190 people. Only 4 women were among those who decided the editorial and publishing organizational problems. As a result of the study we can indicated that such gender inequality

is primarily due to the ambiguous attitude of society to the medical education of women – the training of female doctors in the Dnieper Ukraine has started only in the early XXth century.

Key words: *specialized issue, medicine, journalism, female editor, female author.*

Гендерное неравенство как примета редакторского состава специализированных медицинских изданий XIX – начала XX веков

Садовничий Владимир

Исследуется гендерная составляющая контингента редакторов и издателей специализированных медицинских периодических и продолжающихся изданий, в середине XIX – начале XX в. издававшихся в 9 губерниях Надднепрянской Украине. В это время в целом выходило в свет 186 периодических и продолжающихся изданий по вопросам гуманной и ветеринарной медицины. В качестве их издателей, учредителей и редакторов выступило более 190 человек. Из числа тех, кто решал редакторские и организационно-издательские вопросы, было только 4 женщины. В результате проведенного исследования отмечается, что такое гендерное неравенство вызвано, прежде всего, неоднозначным отношением социума к медицинскому женскому образованию – подготовка женщин-врачей в Надднепрянской Украине началась лишь в начале XX в.

Ключевые слова: *специализированное издание, медицина, журналистика, редактор, автор.*

1. *Brang P. Russia unknown. The cultural history of a vegetarian lifestyles from the beginning to the present day / Peter Brang ; [пер. с нем. А. Berthold and P. Brang]. – Moscow : Yazyiki slavyanskoj kulturyi, 2006. – 568 p.*

2. *Kolotilova N. N. Institut Pasteur and rossiyskiye The first Women Microbiology: scientific destiny / N. N. Kolotilova // Institut istorii estestvoznaniya i tehniki im. S. I. Vavilova. Godichnaya nauchnaya konferentsiya (2013). – Т. 1 : Obschie problemyi razvitiya nauki i tehniki. Istoriya fiziko-matematicheskikh nauk. – Moscow : LENAND, 2013. – P. 198–201.*

3. *Kryishtopa B. P. Vyisshee meditsinskoe obrazovanie v Ukrainской SSR / Kryishtopa B. P. – К. : Zdorov'ia, 1985. – 320 p.*

4. *Sadivnychyy V. «Revival starts with transparency...» (Medical Press of Naddnipyrianska Ukraine in the Second Half of the XIX – early XX century) : Monogr. / Sadivnychyy, Volodymyr. – Dnipropetrovsk: Serednyak T. K., 2015. – 360 p.*

5. *Gouzevitch I. Étudiants, savants et ingénieurs juifs originaires de l'Empire russe en France (1860–1940) / Irina Gouzevitch // Archives Juives. – 2002. – Vol. 35. – № 1. – P. 120–128.*

Стаття надійшла до редакції 06.03.2016